

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Сергій Палієнко

МАТЕРІАЛИ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ТА ПОДЕСЕННЯ ЯК ОСНОВА КУЛЬТУРНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

У статті розглядається історіографія проблеми історико-культурного поділу пам'яток пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення в радянському та пострадянському палеолітознавстві з 20-х рр. ХХ ст. і до нашого часу. Аналізуються основні тенденції в розвитку археологічного пізнання, що знайшли прояв при розгляді даної проблеми, вони пояснюються дією зовнішніх та внутрішніх факторів.

Ключові слова: палеоліт, Подесення, середнє Подніпров'я, пам'ятки.

Останнім часом спостерігається значний інтерес науковців до історії вітчизняного палеолітознавства. З'явилися як загальні огляди – монографія С.О. Васильєва¹ та розділ у книзі Л.Л. Залізняка², так і праці, присвячені історії вивчення палеоліту окремих територій³. Також розробляється історіографія проблеми історико-культурного поділу окремих пізньопалеолітичних регіонів Східної Європи: Середнього Подоння⁴, Подніпров'я⁵ та Степової області⁶. Порівняння перебігу процесу культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток різних територій дасть змогу краще з'ясувати вплив особливостей місцевих археологічних матеріалів, роль та значення археологічної теорії. Тому дана робота ставить за мету дослідити місце матеріалів Середнього Подніпров'я та Подесення у процесі історико-культурного поділу пізнього палеоліту території України в радянському та пострадянському палеолітознавстві.

Пам'ятки Середнього Подніпров'я та Подесення разом із Костьонками використовувалися в 20-і роки ХХ ст. В.О. Городцовим⁷ та П.П. Єфіменком⁸ для побудови культурно-хронологічних схем розвитку пізнього палеоліту Східної Європи. У 30-і та на початку 50-х років вони були включені до загальносхідноєвропейських схем, побудованих на основі стадіальної концепції розвитку пізньопалеолітичної культури⁹. До цих схем також були вміщені й поодинокі південні та середньодністровські пам'ятки, які у великій кількості використовуються тільки в семиступеневій схемі П.І. Борисовського.

У середині 50-х років у радянському палеолітознавстві відбувається дискусія щодо правомірності виділення локальних археологічних культур для пізнього палеоліту Східної Європи. Полеміка точилася навколо костьонківських пам'яток, на матеріалах яких і було виділено декілька пізньопалеолітичних археологічних культур¹⁰. Щодо пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення, то в кінці 50-х їх матеріали використовувалися О.О. Формозовим для реконструкції пізньопалеолітичних етнокультурних областей у загальному контексті етнокультурної історії кам'яної доби¹¹, а З.О. Абрамова вказала на регіональні відмінності між пам'ятками Дону та Сейму й Десни та Судості¹². Однак зміна парадигми в результаті дискусії 50-х років не призвела до ревізії поглядів на історико-культурне члену-

© Палієнко Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії Київського університету туризму, економіки і права.

вання пізнього палеоліту території України та створення нових схем, як це відбулося для пам'яток Середнього Подоння.

Новий підхід до виділення локальних археологічних культур для пам'яток території України почав застосовуватися згодом після появи нових матеріалів. Тільки в 1965 році І.Г. Шовкоплясом на матеріалах середньодніпровських та деснянських пам'яток, багато з яких досліджувалося в першій половині 60-х років, було виділено мізинську археологічну культуру¹³. Це можна вважати першим застосуванням нової парадигми до історико-культурного поділу пізнього палеоліту території України. Адже схема розвитку молодовської культури, створена О.П. Чернишом у 1959 році, яка фактично є схемою розвитку палеоліту Середнього Подністров'я, внаслідок особливостей матеріалів місцевих пам'яток, за своїм характером нагадує попередні стадіальні схеми¹⁴. На що в той час і звернув увагу П.І. Борисковський, критикуючи конкретно-історичний підхід О.М. Рогачова¹⁵. Щодо пам'яток Півдня Східної Європи, то в 60-і роки на основі їх матеріалів археологічні культури виділити не вдалося, окрім кам'янобалківської¹⁶. Однак через недостатню розробку археологічної методології та термінології в радянському палеолітознавстві розпочалася дискусія щодо особливої проміжної зони мисливців на бізона¹⁷.

Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення привертала увагу дослідників і в наступні 70-і роки. Так, М.І. Гладких на матеріалах пам'яток цієї території за допомогою типолого-статистичного аналізу намагався обґрунтувати критерії виділення пізньопалеолітичних археологічних культур¹⁸. Він заперечив розвиток у регіоні єдиної мізинської культури та виділив „три культурні явища мадленської доби”¹⁹. У наступні 80-і роки дослідники майже не торкаються проблеми культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток цієї території, її розглядають тільки в загальних оглядових працях²⁰. Проте саме на другу половину 70-х – 80-і роки припадає пік у виділенні археологічних культур для Середнього Подністров'я²¹ та Півдня Східної Європи²².

На початку 90-х років для культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток М.В. Анікович запропонував поряд із „археологічною культурою” використовувати поняття „шлях розвитку” або „технокомплекс”, яке до цього застосовувалося для середнього палеоліту. Новий підхід він обґрунтовує методологічно і застосовує на практиці на матеріалах костьонківських пам'яток²³. У другій половині 90-х років починається дискусія відносно поняття „східний гравет”, під час якої технокомплексний підхід було застосовано й для пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення. Зокрема, М.В. Анікович об'єднує пам'ятки цієї території разом із костьонківськими в єдину дніпро-донську історико-культурну область мисливців на мамонта²⁴. Вивчаючи проблему гравету – епігравету Східноєвропейської рівнини, С.М. Лісіцин так само розглядає пізньопалеолітичні пам'ятки Середнього Подніпров'я та Подесення разом із матеріалами Костьонка²⁵. У цей же час український дослідник М.П. Оленковський, досліджуючи граветійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України, розглядає пам'ятки цієї території в контексті інших районів поширення пізньопалеолітичних пам'яток на території України²⁶. Виділивши декілька археологічних культур у межах технокомплексів, він намагається здійснити реконструкцію культурно-історичних процесів у середню та пізню пору пізнього палеоліту Лівобережної України²⁷. Проте у другій половині 90-х років продовжувалася й культурна атрибуція пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення в рамках старої парадигми. Так, З.О. Абрамова та Г.В. Григор'єва, опрацьовуючи матеріали нових розкопок стоянки Юдінове, відносять пізньопалеолітичні пам'ятки цієї території до декількох археологічних культур²⁸. З початку 2000-х років і по сьогодні у рамках технокомплексного підходу проблемою історико-культурного поділу пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я та Подесення займається Д.Ю. Нужний²⁹.

У першій половині 2000-х років відбулася полеміка відносно виділення Дніпро-

Донської історико-культурної області мисливців на мамонта. Зокрема Г.В. Григор'єва заперечила правомірність об'єднання пам'яток Середнього Подніпров'я, Подесення разом із Костьонківськими пам'ятками³⁰. Щоправда, згодом М.В. Анікович ці заперечення спростував, указавши на допущені дослідницею методологічні помилки³¹.

Щодо застосування технокомплексного підходу до історико-культурного поділу пізньопалеолітичних пам'яток інших районів Східної Європи, то воно починається на декілька років пізніше. Так, схеми розвитку пізнього палеоліту Середнього Подністров'я та Попруття створюються аж у кінці 90-х років³², а Півдня Східної Європи – на початку 2000-х³³.

Отже, можна констатувати, якщо матеріали пам'яток Костьонківсько-Боршевського району були основою для розробки та застосування нових підходів до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту всієї Східної Європи, то матеріали пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення слугували основою для застосування цих підходів до пізнього палеоліту території України. Це можна пояснити впливом як внутрішніх – особливості археологічних матеріалів, так і зовнішніх факторів – організація процесу дослідження, наукові пріоритети різних шкіл палеолітознавства. Розглянемо ці фактори докладніше.

Наявність значної кількості різнокультурних багатопарових пам'яток на невеликій території в Костьонках створює проблемну ситуацію, а завдяки гарній стратиграфії – матеріали доволі легко зіставляти та порівнювати. Це стимулює дослідників залучати нові підходи та методи. Аналогічно й у Середньому Подніпров'ї та Подесенні – значна кількість близьких пам'яток була гарним підґрунтям для виділення локальних археологічних культур, так само як дністерські матеріали дали змогу виділити декілька етапів безперервного розвитку культури в регіоні. На відміну від цих районів, на матеріалах Півдня через їх особливість виділити локальні археологічні культури було неможливо, доки не накопичилася їх доволі велика кількість. Це зумовило пік у розв'язанні проблеми історико-культурного поділу пам'яток цього регіону в кінці 70 – 80-х роках. Проте найбільше на застосування нових підходів на матеріалах тієї чи іншої території для вирішення цієї складної проблеми вплинув зовнішній фактор – організація процесу наукового дослідження.

Костьонківсько-Боршевський район традиційно з 30-х років систематично досліджувався лєнінградськими, а нині санкт-петербурзькими науковцями. Тому вже на початок 50-х було накопичено необхідну кількість матеріалів, а також розкопано шари пам'яток, які не „вклалися“, в традиційну тоді стадіальну схему. Це разом із розробкою стратиграфії району дало змогу О.М. Рогачову запропонувати новий конкретно-історичний підхід. У свою чергу робота експедиції О.П. Черниша на Середньому Дністрі у 50-і роки та експедиції І.Г. Шовкопляса у Подніпров'ї в 60-і підготували базу для створення регіональних схем розвитку пізнього палеоліту, тоді як на Півдні це відбулося пізніше. З іншого боку, представники санкт-петербурзької школи палеолітознавства, на відміну від їхніх київських колег, завжди приділяли увагу проблемам методології. Тому саме вони були новаторами у використанні нових підходів до проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту в Костьонках, а також багато в чому привернули увагу науковців з України до застосування концепції шляхів розвитку або технокомплексів на пам'ятках Середнього Подніпров'я та Подесення в 90-і роки. Ця територія також традиційно є зоною інтересів російських дослідників. Українські палеолітознавці, як правило, працюють навздогін. Виняток тут становлять дослідження М.І. Гладких 70-х років, який намагався на практиці обґрунтувати критерії виділення археологічних культур у рамках соціоісторичного напрямку археології.

Проте слід зазначити, якщо між виділенням археологічних культур у Середньому Подонні та Середньому Подніпров'ї й Подесенні минуло майже 10 років, а створення нових регіональних схем для Середнього Подністров'я та Півдня відбулося ще пізніше, то між застосуванням технокомплексного підходу до історико-

культурного поділу пізнього палеоліту всіх районів Східної Європи в 90-і роки – менше 10. Це може свідчити про накопичення достатньої кількості археологічних матеріалів, необхідних для переходу від екстенсивного (за рахунок нових розкопок) до інтенсивного (за рахунок застосування нових методик) шляху археологічних досліджень. Останній у свою чергу вимагає активніших пошуків нових методів, а також розробки питань методології та археологічної теорії, що дасть змогу глибше проаналізувати вже накопичений матеріал. А це разом із використанням методів природничих наук і сучасної техніки, що в наш час набуває все більшого поширення, робить також можливим розв'язання проблеми історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи на якісно новому рівні, що буде першим кроком до створення конкретної історії первісного суспільства, побудованої на археологічних матеріалах. І матеріали пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення тут мають відіграти, безперечно, провідну роль.

1. Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // *Stratum plus*. – № 1 – 2. – Кишинев, 2002. – С. 21 – 170.
2. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт Континентальної України. - Кам'яна Доба України. – Вип. 8. – Київ, 2005. – С. 5 – 13.
3. Чубур А.А. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения (научное издание) – М., 2005. – С. 116; Федорченко О.С. Дослідження пізнього палеоліту Північного Надчорномор'я та Надазов'я у 70 – 80-х роках ХХ ст. // *Магістеріум*. – Вип. 27. – К., 2007. – С. 26 – 31; Федорченко О.С. Перший етап польових досліджень пізньопалеолітичних пам'яток Півдня Східної Європи // *Кам'яна Доба України*. – Вип. 10. – Київ, 2007. – С. 78 – 85.
4. Силицын А.А., Сергин В.Я., Хоффекер Дж.Ф. 120-лет исследования палеолита Костенок: традиции и тенденции // *Костенки в контексте палеолита Евразии*. – Вип. 1 – Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 3. – 9.
5. Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я (історіографічний аспект). // *Часопис української історії* – 2008. – Вип. 9. – С. 5–10.
6. Палієнко С.В. Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Півдня Східної Європи (історіографічний аспект) // *Археологічні студії*. – Вип. 3– Київ – Чернівці, 2008. – С. 3 – 16.
7. Городцов В.А. Археология. – Т. I. – Каменный период. – М. – Пг., 1923. – С. 181 – 303.
8. Ефименко П.П. Некоторые итоги изучения палеолита СССР // *Человек*. – 1928. – № 1. – С. 45 – 59.
9. Ефименко П.П. Первобытное общество. – Л., 1938. – С. 321 – 567; Ефименко П.П. Современное состояние советской науки об ископаемом человеке // *Материалы по четвертичному периоду СССР*. – Вип. 2. – М.-Л., 1950. – С. 81 – 89; Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. – С. 309 – 566; Борисковский П.И. Палеолит Украины // *МИА*. – № 40. – М. – Л., 1953. – С. 395 – 415.
10. Ефименко П. П. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы (О памятниках так называемого селетского и гримальдийского типа). // *СА*. – 1956. – № 26. – С. 28 – 53; Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // *Палеолит и неолит*. – Т.3. – МИА. – 1957 – № 59. – С. 132 – 133.
11. Формозов А.А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. – М., 1959. – С. 43 – 66, 110 – 114.
12. Абрамова З.А. Роль палеолитического искусства в выявлении местных особенностей верхнепалеолитической культуры Восточной Европы. // *СА* – 1960. – № 3. – С. 6 – 16.
13. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. – К., 1965. – С. 288, 301.
14. Черныш А.П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья // *ТКИЧП*. – 1959. – Вип. 15. – С. 176 – 178.
15. Борисковский П.И. Очерки по палеолиту Бассейна Дона // *МИА*. – 1963. – № 121. – С. 112 – 124.
16. Гвоздовер М.Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона. // *ВА*. – 1967. – № 27. – С. 82 – 101.
17. Бадер Н.О. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа. // *СА* – 1961. – № 4. – С. 9 – 25; Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // *Доклад на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук*. – М., 1964. – С. 1 – 10; Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. – М. – Л., 1964. – С. 8 – 13; Григорьева Г.В. Локальные варианты

культуры позднего палеолита юга СССР // Доклад на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. – М., 1966. – С. 36 – 37.

18. Гладких М.И. До методики типолого-статистичного аналізу пізньопалеолітичного кам'яного інвентарю // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 15 – 21.

19. Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977. – С. 137.

20. Рогачев А.Н., Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М., 1984. – С. 162 – 271; Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. – Т.1. – К., 1985. – С. 54 – 83.

21. Григорьева Г.В. Некоторые итоги изучения палеолита в Молдавии // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 71 – 82; Борзняк И.А. Поздний палеолит Днестровско-Карпатского региона: (опыт систематизации) // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев, 1983. – С. 33 – 64.

22. Станко В.Н. Поздний палеолит и сложение мезолита в степях Северного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. – К., 1980. – С. 17 – 18; Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины / Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – К., 1986. – С. 6 – 73; Смолянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К., 1990. – С. 90 – 97.

23. Аникович М.В. О значении Костенковско-Борщевского района в современном палеолитоведении. // ПАВ. – 1993. – № 3. – С. 3 – 19; Аникович М.В. Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Восточной Европы // АВ. – 1994. – № 3. – С.144 – 157.

24. Аникович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. – М., 1998. – С. 35 – 66.

25. Лисицын С.Н. Эпиграветт или постграветт // Stratum plus. - №1. – 1999. – С. 83 – 120.

26. Оленковский М.П. Граветтійський шлях розвитку в пізньому палеоліті України // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 57 – 64.

27. Оленковский М.П. Культурно-історичні процеси в середню та пізню пори пізнього палеоліту Лівобережної України // Археологічний альманах. - №9. – Донецьк, 2000. – С. 81 – 88.

28. Абрамова З.А., Григорьева Г.В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. – Вып.3. – СПб., 1997. – С. 106.

29. Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна Доба України. – Київ, 2002. – С. 57-81.

30. Григорьева Г.В. К вопросу о существовании Днепро-Донской историко-культурной области // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 63 – 67.

31. Аникович М.В. Некоторые методологические проблемы первобытной археологии и основные обобщающие понятия «археологическая эпоха», «археологическая культура», «технокомплекс», «историко-культурная область» // Stratum plus. – 2003 – 2004. – №1 – 2. – С. 502 – 504.

32. Борзняк О.І., Кулаковська Л.В. Граветт Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 55 – 63; Коваленко С.И., Кетрару Н.А. Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в Днестровской зоне Молдавии. // Stratum plus. – 1999. – № 1. – С.168 – 195; Отт М., Нуаре П., Лопес Байон И Обзор верхнего палеолита Молдавии / Stratum plus. . – 1999. – № 1. – С. 160 – 163.

33. Кротова А.А. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье //Археологический альманах. – №9. – Донецьк, 2000. – С. 89 – 98; Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – Вип. 4. – К., 2003. – С. 183 – 198; Сапожников И.В. Большая Аккаржа: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – Сер. Каменный век Украины. – Вып. 3. – К., 2003. – С. 230; Сапожников И.В. Хронология и культурная периодизация позднего палеолита Северного Причерноморья (С паралелями из Костенковско-Борщевского района) // Костенки и ранняя пора позднего палеолита Евразии: общее и локальное. – Воронеж, 2004. – С.131 – 132.

В статье рассматривается историография проблемы историко-культурного деления памятников позднего палеолита Среднего Поднепрорья и Подесенья в советском и постсоветском палеолитоведении с 20-х гг. XX в. и до нашего времени. Анализируются основные тенденции в развитии археологического познания, проявившиеся при изучении данной проблемы, что объясняется действием внешних и внутренних факторов. К первым относятся особенности археологических мате-

риалов, а ко вторым – организация процесса исследования, научные приоритеты различных школ палеолитоведения.

The article deals with the historiography of the problem of historical and cultural separation of the Upper Paleolithic of middle Dniper and Desna region in Soviet and Contemporary Ukrainian and Russian Paleolithic Archaeology. In this paper are analyzed main tendency of development of archaeological perception that were recognized during process of solution of this problem. It could be explained by the effect of internal and external factors. To the internal factors belongs accumulation of archaeological dates, to the external factors – organization of researching process and scientific priority of different Paleolithic archaeology schools.

